

І. А. Медведєв,
к. держ. упр., Харківський регіональний інститут державного управління Національної
Академії державного управління при Президентові України, докторант кафедри державного
управління та менеджменту, м. Харків

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ АВТОНОМНОСТІ ТА АКАДЕМІЧНИХ СВОБОД В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

У статті здійснюється аналіз процесу реалізації принципу автономності та академічних свобод в університетах Російської імперії та СРСР. На прикладі Харківського університету автор намагається проілюструвати специфічні особливості реалізації ідеї європейського університету в Україні.

In article the analysis of process of realisation of a principle of autonomy and the academic freedom at universities of the Russian empire and the USSR is carried out. On an example of the Kharkov university, the author tries to illustrate specific features of realisation of idea of the European university in Ukraine.

*Ключові слова: ідея університету, університет, держава, принцип автономності та академічних свобод.
Key words: idea of university, university, the state, a principle of autonomy and the academic freedom.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

На початку ХХІ століття Україна, як і все суспільство, переживає складний етап розвитку, що зумовлений світовою економічною кризою, руйнацією застарілих суспільно-економічних відносин. Специфічність кризової ситуації полягає у тому, що на сьогоднішній момент всі державно-суспільні інституції, зокрема й університети, мусять працювати в стрімко змінних умовах. Розвиток й удосконалення соціально-гуманітарної сфери в наш час є найважливішим завданням для органів державного управління та місцевого самоврядування, громадськості. Застарілі підходи до управління суспільно-гуманітарним розвитком не можуть відповідати сучасному стану розвитку економіки та управління. Потребують впровадження й принципово нові інструменти державного управління університетом. Заклади освіти в їх найвищому ешелоні — університетах, — безумовно, передбачають історичний ракурс розгляду всього комплексу питань, що пов'язані з університетом. Усвідомлення особливостей генези, ціннісної орієнтації діяльності вітчизняного університету дозволяє визначити ті характеристики, які традиційно були для властиві університету як інституції. Оптимізація державної освітньої політики можлива за умов розробки програми "діагностування" природи сучасних суспільних проблем, "коріння" яких сягає на багато десятиліть у минуле.

НАПРЯМИ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАЗНАЧЕНОЇ ПРОБЛЕМИ

Для соціально-філософського, культурно-історичного усвідомлення явища вітчизняного університету важливими є праці М.О. Бердяєва, В.С. Біблера, В. Віндельбанда, О.І. Герцена, К. Маккейма, Х. Ортеги-і-Гасета, К.Р. Пошпера, А. Дж. Тойтобі, Е. Трельча, дослідження Г.І. Петрової, К.С. Гаджієва, В.В. Ільїна та ін.

У сучасній українській та російській філософській літературі необхідно зазначити дослідження І.В. Захарова, Е.С. Ляхович, В.А. Садовничого, В.В. Белокурова,

В.Г. Сушко, Е.В. Шишкіна, й особливо праці Н.С. Ладіжець, яка розробляла філософські проблеми університетської освіти.

Важливе місце в розгляді питань, що пов'язані з розвитком наукової думки в Україні в межах СРСР, займають праці В.І. Вернадського, Л.Р. Грехема, а також В.А. Бажанова, Б.В. Болгарського, А.В. Васильєва, В.А. Садовничого, Ю.А. Храмова, Н. Ф. Уткіної, А. С. Цетліна. Радянському періоду наукової діяльності університету та "феномену радянської науки" присвячені численні публікації в журналах "Природа" та "Питання історії природознавства та техніки" останніх років ХХ століття, серед авторів яких: Алексахіна Т.В., Бистрекова М.С., Віноградова А.Д., Волков В.А., Волобуєв П.В., Діатроптова Д.Б., Дмитрієва І.С., Єрмолаєва Н.С., Корзухіна А.М., Кулікова М.В., Монджилі А. та ін. Цікавими для тих, хто займається вищезгаданою проблемою, можуть бути матеріали "круглих столів" "Наука в Росії: стан, труднощі, перспективи", "Освіта наприкінці ХХ століття", що були опубліковані у журналі "Питання філософії", а також праці Л.Б. Баженова, І.І. Ільїна, Н.В. Карлова, А. В. Кезіна, В.А. Лекторського, В. І. Метлова, Л.А. Мікешіної, А.І. Ракітова, В.Н. Садовського, М.А.Чешкова, В.С. Швірева, Б.Г. Юдіна та ін., що стосувалися методологічних проблем науки.

Серед сучасних публікацій, що торкаються проблем державного управління ідеєю університету, слід виділити збірник "Університети як центри освіти, науки, культури в регіоні", публікації Н.А. Льюї, А.С. Ревушкіна, В.В. Покладок, В.В. Спаської, Ю. Г. Татура та ін. Також необхідно зазначити закордонні дослідження, що розглядали проблеми університетської освіти, серед авторів яких Р. Мюнх, Р. Палоус, А. Вагіанос, А. Неш.

Серед невизначених раніше в теорії і історії державного управління проблем можна назвати особливості реалізації ціннісних складових ідеї класичного університету. Потрібно підкреслити, що у вітчизняній літературі представлені характеристики певних етапів історії розвитку вітчизняних університетів, виділяються окремі риси дано-

го явища. Однак філософського усвідомлення феномена вітчизняного університету за весь час його розвитку практично не здійснювалося, не в повному обсязі представлений аналіз філософсько-методологічного підходу до характеристики європейського, американського, російського, українського університетів і соціально-культурних умов, що детермінують ці моделі. Мета даного дослідження полягає у визначенні специфіки реалізації принципу автономності та академічних свобод українського університету за часів Російської імперії та СРСР, як складової ідеї класичного університету на прикладі Харківського університету.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Філософська раціональність не співпадає з національністю науковою, з її критеріями науковості, дискурсивності, системності та ін. Сучасні філософсько-методологічні підходи та концепції відрізняються своїм трансдисциплінарним характером, і дослідження такого феномену, а як університет, передбачає комплексність, міждисциплінарність підходів [1; 2].

Ідея класичного національного університету описується методологами університетської освіти як узагальнена модель, в якій можна виділити головні цілі, функції та орієнтації. Один з авторів, що розробляють філософську університетську проблематику, А. С. Ладичко зазначає [6], що така пояснююча модель містить аксіологічні та герменевтичні підходи до філософського аналізу. Тлумачний, розумовий метод герменевтичної традиції й орієнтації на цінності аксіологічного підходу в межах неокласичної традиції сприяє формуванню концептуальної моделі ідеального образу (моделі) класичного національного університету. Філософський ракурс розгляду феномена університету потребує звернення до розуміння традиції, або ж, користуючись термінологією Г. Розовски [7], особливою програмою, соціальною естафетою.

Ідея класичного університету в Україні суттєвим чином конкретизується особливими умовами історичного, політичного, економічного, культурного розвитку держави. Проблема полягає у визначенні суттєвих характеристик моделі вітчизняного університету як явища української культури в контексті порівняльного аналізу, співвідношення з моделлю класичного університету. Поєднання моделювання й конкретно-історичного методу дає можливість виявити специфічні характеристики даного соціального явища, що активно досліджується, порівняно з його ідеальною моделлю. Український університет пройшов через всі історичні колізії своєї країни, і його еволюцію не можна розглядати в як процес, що органічно самоорганізовувався на власних інституційних засадах і у відповідності до внутрішніх стійких особливостей [3; 4].

Науковцями, що займалися питаннями методології державного управління освітою, модель класичного університету розглядається як єдність цілей та ціннісних орієнтацій. Для розгляду інституційної природи (сутності) університету необхідно пояснити, що просвітницькі, наукові та навчальні його функції, дають можливість залишатися, головним чином, навчальним закладом.

Проблему інтерпретації основних цінностей, що складають класичний університет в контексті української культури, можна розглядати через особливості реалізації основних ціннісних складових ідеї класичного університету. Реалізація інтерпретації автономії та академічних свобод — теза, яка є актуальною і для сьогодення. Дослідження, навчання, виховання — цілі діяльності університетської спільноти, що піддавалися впливу соціально-культурних умов при врахуванні специфіки, їх особливостей протягом всього періоду, на який ми звертаємо увагу [5].

Принцип вільного розвитку і тривалості наукового життя в університетах потрапляв у погодження етичними традиціями української культури. Наука та вільне існування наукової думки в суспільстві, державі були завжди загрозою для стабільності влади і часто не співпадали із державною ідеологією — це особливо реально про-

являлося у період реакції XIX століття, при тоталітарному режимі в радянські часи. Університетська наука повинна була підтримувати фактично узурповану владу, що спиралася або ж на релігійні догмати, або ж на комуністичну ідеологію. В періоди реакції в університетах закривалися цілі напрями наукової підготовки, принцип вільного розвитку наукового знання в університеті порушувався: так, заборонялися курси присвячені європейській політичній науці, зокрема, не раз заборонявся курс державного права європейських держав; в 30-ті роки XX століття закривалися кафедри філософії, викладання якої обмежувалися логікою та психологією [1]. Жорстко контролювалися природничо-наукові та суспільні дисципліни, чим обмежувався вплив європейської науки, та відбувалося нав'язування стійких анахронізмів "самобутньої науки", що не співпадала з загальними тенденціями розвитку світової науки [5; 6].

У радянські часи через університет проводилася єдина ідеологія радянської держави, головним та єдиним суб'єктом якої виступала комуністична партія; держава жорстко регламентувала зміст наукових дисциплін у навчальних планах. Вченим доводилося працювати в умовах ідеологічного пресу, боротьба зі "старою професурою" продовжувалася декілька десятиліть. Виховна функція університету найчастіше також визначалася політичними цілями держави. Так, за часів Миколи I-го висувалися вимоги обмеження світогляду студентів межами Нового Заповіту, підтримувалася покірність, послухання. За радянських часів через вищу школу, інші освітні структури партія та держава впроваджували комуністичний світогляд [5]. Межі автономії університету як одного з головних принципів діяльності університетської спільноти визначалися державою. Винятком були часи, коли влада йшла на ліберальні поступки в галузі управління освітою та культурою. До них відносяться:

- перші роки дії Статуту 1804 року;
- частково 1835 рік;
- передреформений час і час дії Статуту 1863 року;
- Тимчасові правила 1905 року;
- 20-ті роки XX століття;
- "хрущовська відлига".

Автономія як принцип академічної діяльності в силу втручання держави в реалізацію функцій навчання, досліджень, виховання в університетах замінялися принципом централізованого управління з боку держави.

Проблему автономії можна розглядати й на рівні прав, академічних свобод, університетської корпорації. Українські університети сприймали традиції самоуправління університетської корпорації в Німеччині, що виражалася у праві змагального обирання своїх представників на посади, видання своїх законів, судочинства над власними членами, присвоєння наукових ступенів. Умови ж розвитку цих традицій в Україні відрізнялися від тих, що забезпечували процвітання університетської науки в Німеччині. Наприклад, німецький теолог та філософ Е. Трель пов'язував свободу в освіті з особливостями німецької культури, її метафізичним та релігійним духом. Релігійна ідея, що "переродилася" у релігійно поглиблену гуманність, знайшла відображення в німецькій ідеї свободи і виражалася в таких проявах німецької культури, як освіта й розвиток індивідуальності. В контексті даного дослідження важливе значення займає проблема колегіальності університетських органів влади. В університетській історії України можна знайти окремі факти самостійної діяльності університетських Рад, але в цілому ліберальні початки діяльності університетської корпорації протистояли державно-політичним традиціям. Політичні режими, що в певні часи панували на Україні, не передбачували існування вільних корпорацій у державі, бо й такий сильний інститут, як православна церква з XVIII століття, був підпорядкований державі. Університетська автономія викликала недовіру влади, тому сам принцип самостійної творчості університетської корпорації в умовах української практики не працював. Лібе-

ральний Статут, що був виданий у Російській Імперії 1804 року про діяльність Рад в університетах, вступав у протиріччя з адміністративною системою влади. Держава лімітувала діяльність університетів через інститут "попечительства" і контроль з боку Міністерства народного просвітництва. І за Статутом 1884 року університети були в досить значною мірою залежні від держави.

Що стосується самостійності Ради університету в керівництві навчальною діяльністю, то умовної самостійності творчості у даному випадку так і не було досягнуто через контроль з боку Міністерства народного просвітництва — через попечителів, що були введені Статутом 1835 року. Хоча у 60-ті роки ХІХ століття серед громадськості була проведена дискусія з проблеми університету, його автономії, академічних традицій, його ролі у розвитку наукового знання; ідея вільного університету в Статуті 1863 року відображення не знайшла, традиції свободі академічного життя не були сформовані.

Ідея свободи викладання та навчання не була стверджена інституційно, хоча й малися окремі факти її введення. Саме це й відрізняло університети на території сучасної України від німецьких університетів. Однією з умов ствердження академічних свобод в Німеччині було те, що західноєвропейська культура отримала розвиток на основі визнання самоцінності та унікальності людської особистості. В українській культурі цінності індивідуалізму не були розвинені, що разом з традиціями державного домінування, де не були реалізовані ідеї свободи й правосвідомості, вплинуло на становлення інституційних цінностей вітчизняного університету. У отриманні університетом свого власного образу велика роль належала особистості вченого, внаслідок націленості на об'єктивне істинне знання, що демонструє незалежність вченого від історичних обставин [4].

У радянський період в країні встановлюється модель державного, надцентралізованого, позбавленого академічних свобод університету, досить характерного для тоталітарних суспільств. Самостійна творчість університетської корпорації не могла мати місця серед принципів її функціонування. Ціннісний зміст цього соціального інституту суттєвим чином спотворювався, що було зумовлено відсутністю правових першоджерел громадянського суспільства. Університет був включений в ієрархічну систему управління освітою, але займав майже останнє місце в цій багаторівневій структурі й у позиціях визначення змісту навчальних програм й правил прийому в навчальні заклади. Принцип колегіальності в діяльності університетів радянською владою практично не виконувався.

Погляд на реалізацію принципу дослідження та навчання розглядає роль вітчизняного університету в процесі розвитку науки в Україні. Не дивлячись на той факт, що в епоху Г.С. Сковороди та М.В. Ломоносова досягнення як української, так і російської науки порівняно з європейськими були досить невеликі, ХІХ століття можна характеризувати як розквіт всіх напрямів наукового знання, і головну роль у цьому процесі у середині та другій половині ХІХ століття відігравали університети. Вітчизняні університети, сприйнявши ідею класичного університету, намагалися реалізувати її дослідницьку складову. Історія розвитку науки у вітчизняних університетах широко представлена феноменом наукових шкіл. Не дивлячись на несприятливі умови свого розвитку — втручання держави в освітню діяльність, першоджерельну роль держави як навчального закладу, практично повну відсутність зв'язку з промисловістю, недостатнє забезпечення лабораторій і кабінетів, — провідні українські університети розвивалися як дослідницькі, а лімітована автономність дозволяла культивувати в них дух наукового пошуку в фундаментальних галузях науки. На підставі архівних матеріалів Імператорських Харківського та Київського університетів другої половини ХІХ століття складений образ академічного життя університету, що було виражені у підтриманні пріоритету дослідницької роботи, визнання його самостійності, в формуванні академічних традицій життєдіяльності університетського суспільства, у відсто-

юванні ідеалу педагога-вченого. При врахуванні наступності, передачі від покоління до покоління цього ціннісного змісту традицій академічного життя університетської спільноти, університет і виступає як свого роду програма, соціальна естафета. В радянський період через особливості організації університети були лише однією часткою в системі закладів, що виконували фундаментальні дослідження. Відмінними особливостями розвитку наукового знання в радянські часи були:

- планування наукової діяльності в межах державного централізованого планування;

- проведення фундаментальних досліджень переважно Академією наук та мережею НДІ (в той же час як у розвинутих країнах ці дослідження головним чином були реалізовані в університетах);

- втручання ідеології в формування наукової політики.

Університети в Радянському Союзі традиційно відігравали переважно освітню роль, у 60—70-і роки були націлені на підготовку спеціалістів з фундаментальними знаннями та навичками дослідницької діяльності, зростала роль університетів у проведенні фундаментальних наукових досліджень. Бачення ролі університетів як наукових центрів змінювалося завдяки детермінації через політичні програми, і почало в цей період змінюватися.

Університети на території України реалізували принцип єдності досліджень і навчання, але на них досить суттєво впливала реінтерпретація, що була спричинена історичним розвитком України, державної політики в галузі освіти, принципів організації науки.

Розвиток і формування академічної культури як складової ідеї університету можливі лише за умов наявності таких необхідних умов, як автономія, академічні свободи, пріоритет активізації наукової думки та дослідницької діяльності. Як же були реалізовані ці основоположні складові в українських університетах за часів Російської імперії та СРСР? По-перше, треба зупинитися на тому, що в соціальній практиці державного управління університетом виникає протиріччя між потребою взаємодії держави та університетів як інституцій та реалізацією ідеї автономії університету як головної складової функціонування цього соціального інституту в європейській традиції. Дана проблема потребує особливої уваги та аналізу. Буквально автономія університету передбачає його самоврядування. Іншими словами, університет має право виробляти та розповсюджувати знання у тому обсязі, в якому це здається доцільним науковій спільноті, що зосереджена в самому університеті. Отже, університет має виконувати критичну функцію, що спрямована на оцінку й аналіз умов існування людини в соціумі. Тому поняття академічної свободи є не просто механізмом розширення поняття загальної свободи, а виглядає як особлива форма свободи, що має на меті підтримання критичної спроможності. Функція критичної оцінки народжує самоконтроль та дисципліну в науковому світі, як за часів Російської імперії та СРСР замінили форми соціального та політичного контролю.

Автономія накладає певний відбиток на рівень відповідальності керівників, викладачів, студентів, оскільки від того, як кожний користується правом академічної свободи, залежить результативність роботи всього університету. Саме цим визначається рівень університету й ступінь його авторитету в суспільстві. Дослідження, навчання, виховання в результаті особливих соціально-політичних або ж економічних умов розвитку держави значним чином коректуються соціальною практикою майже на кожному етапі розвитку українського університету. Українські університети були від часу їх започаткування і до кінця ХХ століття були певною мірою підпорядковані "академічній канцелярії" при тому, що у цьому підпорядкуванні головна увага приділялася внутрішній дисципліні організаційної діяльності. Свобода викладання в українських університетах була завжди обмеженою (Києво-Могилянська академія, Львівський університет, Харківський та Київсь-

кий Імператорські університети). В цих університетах потрібно було дотримуватися вчення православної віри й законів та статутів відповідних держав. Майже протягом всієї історії розвитку українського університету спостерігається вплив "політичної географії" на процес викладання, освіти й досліджень через процедуру дотримання духовним та світським законам. Іншими словами, можна спостерігати ту особливість, яка буде властива університетській освіті України у XIX столітті й у радянські часи XX століття: а саме: підпорядкування ідеї університету ідеології і потребам держави. До отримання Україною незалежності у 1991 році українські університети відчували на собі здійснення коректування розвитку наукової думки. В реальних умовах це виглядало як виключення із університетських програм цілих наукових напрямів. Державна освітня політика Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, а пізніше — СРСР, втілювалася не тільки в суворому наказовому визначенні напрямів діяльності університетів, а й у змісті навчальних програм, у складі професорсько-викладацьких кадрів та слухачів. Проблема співвідношення державної ідеології та ідеї університету завжди гостро стояла в українському соціумі. Держава в "імперський" і "радянський" періоди вбачала в розвитку науки небезпеку для збереження стійкості влади, владної ідеології. З іншого боку, університет в Україні прагнув до "національної ідентичності", що суперечило ідеології держави. Отже, можна сформулювати протиріччя між прагненням університетів на території України до "національної ідентичності" та діяльності держави для реалізації власної ідеології та потреб.

На початку XIX століття у зв'язку із активізацією національного руху на Україні діяльність університетів була спрямована на розповсюдження знань, певним чином вступаючи в конфлікт із державною політикою на території України. Держава почала здійснювати "охоронні" заходи, що було виражене у впровадженні єдиної державної ідеології у освітній процес. У реєстрі від 14 травня 1826 року говорилось про "відсутність потрібної та необхідної єдності специфіки" у вихованні та навчанні. Цей документ відноситься до політики держави, що слідувала "теорії офіційної народності", в дусі, якої на практиці у 20-ті — початку 40-х років. XIX століття царський уряд регламентував зміст освіти. Ця політика проводилася міністром народної просвіти С. Уваровим, метою якого було "укріплення Вітчизни у твердих основах": самодержавна влада ставала головною умовою політичного існування Російської імперії і політична освіта суспільства стояла на першому місці. Економічний та культурний розвиток держави на початку XIX століття пройшов під знаком ліберальних поглядів імператора Олександра I-го. Державі були потрібні освічені чиновники та спеціалісти. Готувати їх повинні були в університетах. У 1803 році імператор затвердив "Попередні правила народного просвітництва", за якими передбачалося відкриття університетів у Санкт-Петербурзі, Вільному, Казані й Харкові. Ідея створення Харківського університету належала одному з передових представників місцевого дворянства Василю Назаровичу Каразіну (1773—1842), який на той час обіймав посаду секретаря Головного управління училищ у міністерстві народного просвітництва. Незважаючи на спротив консерваторів і всілякі інтриги, В.Н. Каразін зумів довести, що створення університету в Харкові буде сприяти економічному та культурному розвитку лівобережної України. З його ініціативи був проведений збір коштів не тільки у Харківській, але й у Єкатеринославській та Херсонській губерніях. Вдалося зібрати чималу для того часу суму — 658 тисяч карбованців. Від громади м. Харкова університет отримав значну земельну ділянку в північно-східній частині міста. У 1804 році був розроблений статут Харківського університету й видана заснована грамота. Через брак коштів у державному бюджеті попередній проект будівлі університету, хоча й був схвалений але не був реалізований. Під університет вирішили віддати Губернаторський палац, по-

будований у 1776 році. Крім постаті В.Н. Каразіна значний внесок у розбудову та створення Харківського університету зробив Є.О. Васильєв. Яскрава та плідна його діяльність протягом 30-ти років у якості архітектора, ад'юнкта та професора університету була дуже плідною, але закінчилася трагічно. За доносом попечителя Харківського навчального округу В.Фільтєва, що супроводжував імператора Миколу I під час відвідування ним Харківського університету, Є. Васильєв був обвинувачений у недбайливому ставленні до роботи, деспотичний самодержавець дав розпорядження звільнити видатного архітектора та вченого без права на пенсію. Саме це й було зроблено. Неочікуваного й незаслуженого удару Є. Васильєв не переніс: після нетривалої хвороби він помер 28 січня 1833 року. На початку діяльності в Харківському університеті було створено чотири відділення: словесних наук, морально-філософських наук, фізико-математичних наук, лікарських і медичних наук. Було відкрито 28 кафедр зі штатом понад 45 викладачів, до числа яких входили 9 професорів та 12 ад'юнктів. До початку занять були зайняті 25 вакансій, інші заповнювалися поступово. Серед викладачів було багато іноземців, тому частина лекцій викладалася на латинській мові. Перший випуск харківського університету відбувся у 1808 році. З 55-ти осіб, що вступили до навчального закладу, отримали дипломи лише 28 чоловік. У Харківському університеті поступово відкривалися кабінети за напрямками: фізики, астрономії, технології, анатомії, давностей; пізніше до них добавилися ботанічний (1825), архітектурний (1835), агрономічний (1848). Відкрилися хімічна та фізична лабораторії. У 1814 році в Харківському університеті починає працювати клініка з терапевтичним, хірургічним та акушерським відділеннями. В цьому ж році була створена наукова бібліотека, основою якої стали книжки, придбані В.Н. Каразіном у Петербурзі. Студентам дозволялося користуватися цією бібліотекою тільки з дозволу професорів. Для навчальних цілей у 1829 році відкривалася студентська бібліотека. Об'єднання наукової та навчальної бібліотеки відбулося тільки у другій половині XX століття.

На базі колекції картин, гравюр та копій скульптур, що поступово накопичувалися в Харківському університеті як подарунки, пожертви, був поступово створений Музей мистецтв. На місці лісової ділянки на університетських землях був закладений сад. На верхній терасі створювався ландшафтний парк, теплиці, оранжереї. Життя Харківського університету регламентувалося статутом. До 1917 року були прийняті чотири статuti. Університетські порядки й правила то ставали більш ліберальними, то ставали більш жорстокими — в залежності від суспільно-політичної ситуації в державі. Перший статут, затверджений Олександром I у 1804 році діяв до 1835 року, надавав Університету певну самостійність та прописував для Ради Університету досить широкі права. Першим ректором Харківського університету був професор російської словесності І.С. Рижський.

Згідно першого статуту Харківський університет був зобов'язаний керувати діяльністю усіх початкових та середніх шкіл навчального округу, що охоплював 11 губерній. При Харківському університеті у 1811 році був організований педагогічний інститут, що готував вчителів для гімназій та уїзних училищ. У 1840 році був створений спеціальний інститут підвищення кваліфікації випускників медичного факультету. Із Харківським університетом пов'язане зародження й розвиток української журналістики: вийшли в світ журнали "Харківський Демокрит", "Український вісник", "Ранкова зірка", "Молодик", газети "Харківський щоденник" (1812), "Харківські новини" (1817, 1818). Статут 1835 року став втіленням трьох непохитних принципів, що впроваджувалися міністром царського уряду С. Уваровим: православія, самодержавний лад, народність. Цей статут лишив Харківський університет автономії, а також забороняв приймати в нього осіб недворянського походження. З університету зняли функції керування цензурою і роботою навчального округу. Правила для студентів

містили безліч заборон. Студенти не мали права вступати до шлюбу, не могли бути членами таємних товариств, відвідувати театр, носити цивільний одяг, мати вуса, пилити тютюн. Наслідком порушень правил були призначення різноманітних покарань, наприклад, відбування певного часу у карцері. Диплом видавався студентам тільки при наявності свідоцтва про "благочестя та покору". Статут 1863 року, органічно пов'язаний із реформою, що відмінила кріпосний лад, відновлював академічну автономію університету, право Ради професорів обирати ректора. Студентам як "вибухонебезпечному" суспільному прошарку, схильному до підтримки будь-якої непокори, було заборонено створювати свої організації, бібліотеки і т.п. Заборонні заходи затвердив статут 1884 року, відповідно до якого університетська рада вже не мала права самостійно змінювати розклад занять. Але не дивлячись на це, таким викладачам, як Д.І. Багалеї, А.А. Потебня, П.П. Гулак-Артемівський, Н.Ф. Сумцов та інші, в університеті розвивали осередки української культури. В цей час в українському суспільстві зростає зацікавленість до історії, етнології, літератури. Харківський університет продовжував бути центром науки, культури, суспільно-політичної боротьби. У 1917 році в ньому налічувалося 57 кафедр: 10 на історико-філологічному, 12 — на юридичному, 11 — на фізикоматематичному, 24 — на медичному факультетах.

У другій половині XIX століття продовжується розвиток Харківського університету. Наприкінці 70-х — початку 80-х років на кошти, що були пожертвовані цукрозаводчиком І.Г. Харитоненком був побудований триповерховий корпус гуртожитку для студентів. Важко переоцінити роль Харківського університету в науковому та культурному житті України на Слобожанщині. При активному сприянні викладачів медичного факультету утворилися Жіночі медичні курси та Жіночий медичний інститут. З ініціативи викладачів була відкрита у 1886 році Громадська бібліотека — нині ДНБ ім. Короленка. Вчені та викладачі Харківського університету брали участь в діяльності Товариства по розповсюдженню в народі грамотності, у створенні недільних шкіл, Художньо-історичного та Художньо-промислового музеїв, училищ. Університет вніс у вітчизняну історію безліч славетних імен, серед яких багато видатних діячів: зокрема: історик Д.І. Багалеї, хімік Н.Н. Бекетов, офтальмолог А.А. Гіршман, біохімік В.Я. Данилевський, географ А.Н. Краснов, композитор Н.В. Лисенко, біолог І.К. Мечніков, математики М.В. Остроградський та В.А. Стеклов, філолог А.А. Потебня, художник Г.І. Семирадський, письменник М.П. Старицький та ін. Університет став базою для виникнення інших наукових та навчальних закладів Харкова, зокрема: Ветеринарного інституту, Технологічного інституту, Зоотехнічного інституту. В роки Жовтневої революції 1917 року та громадянської війни проблеми народної освіти перестали бути першочерговими. У 1917 році Харківський університет працював нерегулярно, а у 1918 році не працював зовсім. У 1919 році робота відновилася на новій основі, але реалізувати на практиці прогресивні ідеї просвітянців-демократів теоретиків соціалізму, що були спрямовані на загальне оволодіння грамотою, підвищення рівня освіти населення, розвиток національної української культури та мови, було досить не просто. Кампанія з ліквідації неграмотності відкрила загальний доступ до вищої освіти, але недостатність коштів та кваліфікованих педагогів невтримно відобразилася на якості освіти. Рівноправність народів, що у той час почала декларуватися державою, у 20-ті роки разом із активізацією національної самосвідомості в наукових, мистецьких та освітянських колах, були жорстоким чином подавлені на початку 30 років під гаслом боротьби із буржуазним націоналізмом. Найбільш значні зміни в університетському середовищі відбулися після Жовтневої революції у 1919 році із появою декрету "Про прийом до вищої школи", відповідно до якого в ВНЗ дозволялося зараховувати слухачів обох статей без наявності свідоцтва про наявність середньої освіти. Плату за навчання відмінили, а для дітей робітників і селян встановили стипендії за рахунок

держави. З 1920 року Харківський університет поступово реорганізувався на окремі ВНЗ, що, в свою чергу, теж видозмінювалися. Не дивлячись на досить несприятливі умови, співробітники та вчені Харківського університету намагалися зберігати традиції відповідного ставлення до навчальної та наукової діяльності. Величезна робота була проведена для переходу Харківського університету й інших ВНЗ м. Харкова на українську мову викладання у 20-ті роки XX століття. Вчені розробили підручники та навчальні посібники на українській мові з різноманітних дисциплін, що значно полегшило викладання. Однак короткостроковий період сприятливого ставлення до української національної культури змінився переслідуванням її представників та жорстоким викориненням її проявів. Лише у 1933 році, пройшло усвідомлення негативних наслідків реформи у системі вищої освіти СРСР. Націоналізацію вищої освіти оголосили черговими помилками. Були поновлені: лекційна система викладання, індивідуальні заліки та іспити, захисти дипломних робіт. Також в структурі університету повернулися до практики діяльності кафедр та рад ВНЗ. На нових засадах встановлювалися вчені ступені й звання, що почали затверджуватися у централізованому порядку Вищою Атестаційною Комісією в м. Москва. У 1933 році була відроджена діяльність Харківського університету. Однак викладання на українській мові поступово було зведене до мінімуму.

ВИСНОВКИ

У підсумку можна зробити висновки, що:

— проблему інтерпретації основних цінностей, що складають ідею класичного університету, можна розглядати через особливості реалізації основних ціннісних складових; дослідження, навчання, виховання в університетському середовищі в результаті особливих соціально-політичних або ж економічних умов розвитку держави значним чином коректуються соціальною практикою майже на кожному етапі розвитку українського університету;

— держава в "імперський" і "радянський" періоди вбачала в розвитку науки небезпеку для збереження стійкості влади, владної ідеології. З іншого боку, університет в Україні прагнув до "національної ідентичності", що суперечило ідеології держави.

Вищезгадані особливості можна спостерігати на прикладі діяльності Харківського університету з початку XIX — по першу половину XX століття. Напрямами подальших досліджень можуть бути порівняння того як реалізувався принцип автономності та академічних свобод в інших українських університетах (Києво-Могилянській академії, Львівському університеті, Київському імператорському університеті).

Література:

1. Багалеї Д.І. Історія Слобідської України. — Харків: Основа, 1999. — 256 с.
2. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год); Историческая монография. Т. 2 (XIX—XX века). — 973 с.
3. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков от крепости до столицы: заметки о старом городе / Худож. — оформитель И.В. Оленина. — Харьков: Фолио, 1988. — 335 с.
4. Медведев І.А. Специфіка українського університету як корпорації за часів Російської імперії та Радянського Союзу // Освіта Сумщини. Інформаційний, науково-методичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 11—13.
5. Медведев І.А. Український менталітет і розвиток освіти через призму Болонського процесу // Освіта Сумщини. Інформаційний, науково-методичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 3—5.
6. Ладижець Н.С. Развитие идеи западно-европейского университета. Социально-философский анализ. — Ижевск: филиал издательства Нижегородского университета при УдГУ, 1991. — 84 с.
7. Розовски Г. Университет. Руководство для владельца. — М.: Еврейский университет, 1995. — 134 с.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2011 р.